

ՏՐԿՈՒ ՄԻՉՈՂՈՒԹԻ Ե. ԹՈՐԳՈՍՏՐԵՆ +

67 Ապրիլի 1904 սեւաղգաժ եւ
տօլրալի վայրկեանն զարկաւ, յորում անո-
ղքերի ձեռքն կարեց խղեց կենաց թել
մ'ալ... Առաջիկայ համակրելի դէմքը կը
ներկայացընէ այն աղնուարարոյ մայրն, որուն
վրայ ողբաց եւ պիտի ողբայ միշտ վսեմաշուք
Թորգոմեան սոհմը... — Հանդէսիս
խմբագրութիւնն պատկերիս հրատարակու-
թեամբ կը յայտնէ իւր վշտակցութիւնն
Թորգոմեան թախծեալ գերդաստանին, բայց
մասնաւորապէս վսեմ. Դր. Վահրամ
Թորգոմեանի, — որ իբրեւ հմուտ հրա-
պարակագիր՝ Հանդէսիս բազմադիւն աշ-
խատակիցներէն մին է, — եւ կը մատուցանէ
իւր ցաւագին սրտին զըպասանն բուժիչ :

ԻՆԱՍՈՍԱԿՈՆ

ՀՕՑԵՐԷՆ ԵՒ ՀՕՑԵՐԷՆ*

Այս առումներով ինչո՞ք չսկսած՝ հետեւե-
ալ գիտելի ծանօթութիւնները հարկ կը համա-
րիմ կարգել, թէպէտ արդէն ուրիշ տեղ բաժ-
ներու մեծաւ մասամբ կրկնութիւնն ըլլայ :

Հատեան կամ հիմնարկական արձանագրու-
թիւնները յամենայն դէպք մեծաւ մասամբ քրիս-
տոսէն յառաջ՝ առաջի հազարամեակին առաջին
կէսէն են : Ոմանք, ինչպէս Կոմագենէի Մատ-
լիւնը — Որդատուի եւ Իզգիւնի արձանագրու-
թիւնները ժամանակագրականօրէն ըստ բուսականի
ճշդիւ կրնան հաստատուիլ, ըստ որում 712թ եւ
708թ մէջերը կ'իյնան :

Հատեան արձանագրութեանց հերիւանները
իրենք զերենք կը կոչեն. 'Թագաւոր Խամորի, (Ham-
mat), 'Թագաւոր Կորիւնի, 'Թագաւոր Կոմագե-
նէի, 'Թագաւոր Կիւլիայի, եւ 'Թագաւոր Տարու-
նի, թերեւս մին ալ 'Թագաւոր 'Թագաւորաց
Me+X (hid-a?). Ուրիշ այսպիսի տնտեսակո-
չութիւններ տակաւին ծանօթ չեն ինծի :

Հատեան յիշատակարանաց գիրը կը բաղկա-
նայ — գաղափարանիշ նշաններէ (Ideogramme),
թ. վանկերու համար նշաններէ, այսինքն քաղա-
ւայն + ձայնաւոր կամ ձայնաւոր + բաղաձայն
կամ բաղաձայն + ձայնաւոր + բաղաձայն, եթէ
բաղաձայն + բաղաձայն չըլլայ, մէջտեղ որ եւ իյնէ
ձայնաւոր մը կը ծնեն, ք. տռանձինն տռանձինն
ձայներու, բաղաձայններու եւ ձայնաւորներու հա-
մար նշաններէ : Բառ մը կրնայ զուտ փոխաբա-
նաշօրէն եւ զուտ ձայնական կերպով (phonetisch)
կամ գաղափարանաշօրէն եւ միանգամայն ամբողջով
վին կամ մասամբ ձայնական կերպով գրուիլ. այս-
ինքն ուրիշ կերպով բացատրելու համար՝ գաղա-
փարանաշօրէն եւ 'ձայնական լրացուցիչներով,
գրուիլ : Եթէ I բառի մը գաղափարանիշը կը ցու-
ցընէ եւ a+b խումբ մը՝ որ նոյն բառին արտաբե-
րութիւնը մասնաւոր չ'ընէ, այն առին պէս բառը
այսպէս կը բացատրուի. Iով, a + bով, I + a +
bով, a + b + Iով, a + I + bով, q + Iով, եւ
I + bով :

Չայնաւորները չեն նշանակուիր, նոյն իսկ
եթէ յաճախեալ ալ ըլլան : Վ կրնայ ք. a. aēio, ք
arīoio նշանակել, ինչպէս որ տարբերութիւնները
բացորոշ կերպով կ'երեւցնեն : Բառի մը մէջտեղը
բաղաձայններու մէջ երբեք ձայնաւոր չի գար, իսկ
բառին սկիզբը ցանցաւոր կը պատահի, որ ձայնաւոր
նշաններով բացատրուի : Բայց ի յօի եւ յօի եւ թեւ
բեւ a (o) + i (e) համար մէջ մէկ նշանէ, կան նա
եւ պարզ ձայնաւորները : Համար ալ նշաններ,
բայց շատ շատ երեք հատ, այսինքն, ինչպէս միայն
հայերէնն ամենայն անգահովութեամբ ցոյց կ'ա-
նայ, նշան մը զի կամ զի համար, հատ մը չի կամ
զի համար եւ թերեւս մէկ հատ ալ ոչ՝ եթէ ոչ

* Պրոֆ. Մուսնի այս նախադասական հատուածը
թարգմանելով մեր երբեմն ըսած խոստումը կը կա-
տարենք :

սօի համար՝ օի եւ օի համար նշանը ձով, օի եւ օի համարը հով, օի եւ օի համարը ինով եւ գուցէ $a(0) + i(e)$ ի համար գործածուածը ձնով կը նշանակուի:

Ինչպէս որ հետեւեալ երկրի եւ քաղաքաց անուններէն *Hamat*, *Karkē*(*amīš*, *Kummuh-Kommagene*, *H(H)at*-, *H(K)ilikha*, *Tarsus* - 𐤅𐤌𐤕 (T-r-a) եւ *Me* + *X* (այսինքն *hā-a?*) եւ *Syennesis* օրհորդոյի գործիւնեւ կերպը ցոյց կու տայ հատեալ գիրն այսինքն նշանակու ալ ունի, որ գտնէ նա եւ *h*, (*h*) եւ *g* (*y?*) *hā* (*ha*), *h*, *ka*, *t*, *bi*, *s* (կամ *h*ման ձայն մը) եւ *z*, -*n*-, *m* եւ *mi* կամ *me* կը նշանակեն. Յառաջ բերած գրերս այսպէս կը նշանակեմ՝ *h*, *h*, *h*, *h*, *h*, *t*, *bi*, *s*, *n*, *m*, եւ *mi*:

Այս ձով, ինով, ինով եւ ձով ներկայացուցած նշաններէն գտաւ, իսկ նա եւ առանձին ձայններու համար ձայնաշարներն եւ բազմաձայն + ձայնաւոր կամ ընդհակառակն: Այս ձայնաշարաց ձայնական արժէքը ուղղակի յատուկ անուանք խմբէն գէ կըմար հետեւեցողի: Արդ այս ձայնաշարներէն են 1. երեք նշան՝ որ դրար կը փոխանակեն, որոնց ձայնական արժէքները առանց հայեկէնի օգնութեան հարկ է որ ք- բովանդակելու կապովոր ենթարկուին. 2. նշան մը՝ որ թերեւս իր *n* ծանցածովն հետ կը փոխանակուի. 3. նշան մը՝ որ եթէ կրկին գրուի աստուածոց տեսան մէկ փոխարկը կը նշանակէ եւ այն ալ նոյն արձանագրութեամբ եւ նոյն յարաբերութեամբ՝ յորում աստուածոց տիրին *me* այսինքն անշուշտ *Ma* = *մայրիկ*, (հատեալ *իմանայի* մէջ զի նաւոր գիցուհւոյն մէկ անունը) կը կոչուի: Աւստի անմասն նշանը *p(a)* կամ *b(a)* կընայ կարգացողի եւ աստուածոց տեսան փոխարկն մէջ *Papa* կամ *Baba* = *հայրիկ*, = Փօր-գալան *Παπας* (հմմտ. *Zeus* *Παπας*) բառը տեսնուի: Իսկ արդ վերջին շեղ նշանները արդէն ուղղակի յատուկ անուանք խմբերուն օգնութեամբ ծանցուած նշաններուն հետ երբեք չեն փոխանակուիր, եւ պարզ ձայներու կամ բազմաձայն + ձայնաւորի կամ ձայնաւոր + բազմաձայնի համար ուրիշ նշաններ արձանագրութեանց մէջ ցանցաւ: Կը հանդիպին. Դարձեալ մեր գիտացած հատեալ անուանք համաձայն բացարձակ աստուածութեամբ կընանք հետեւեցողն թէ հատերէնը ք կամ գէթ ք մ'ունեն: Արեւմտ յառաջ բերուած շորս յարաբերութեամբ հինք նշաններու համար մեր բառ ձայնի որոշումը արդէն իսկ ասանց հայեկէնի օգնութեան անշուշտ կատարուեցաւ: Իսկ հայեկէնն այս որոշումին կատարելապէս կը հաստատուի, որով ամենայն հաստատութեամբ նոյն հինք նշանները կը նշանակեմ համապատասխան *r*ի, *d*ի կամ *r*ի, *d*ի կամ *d*ի (ու. ստոր վերայը վարը), -*n*-ի եւ *p(a)*ի:

Գարջ բազմաձայններու կամ վերջինայնեւրաւ պէն + ձայնաւորներու համար ուրիշ նշաններ ինչպէս բոյնք, արձանագրութեանց մէջ, որչափ կ'երեւայ, չեն գտնուիր: Ուստի յամենայն գէպս առկաւորի եղած ըլլալու են: Ըստ այսմ հատերէնը ճշտ երեւութիւն օճեցած ըլլալու է եւ, բայց ոչ *g*, ն բայց ոչ *d*, ք կամ *b*, բայց ոչ *b* կամ *p*. Ճիշդ

մի եւ նոյն իրաւամբ հատերէնի կրնանք զանաւ *i* կամ *e* եւ *o* կամ *o*, վասն զի գիրք ին եւ օի, *o*ի եւ օի համար մասնաւոր նշան մը չունի: Եթէ մեզի ծանօթ հատերէն անուանք պատահաւայս բան մտայի չէ, հարկ է մանաւանդ ընդունիլ, որ գիրք ձայնաւորները նշանակելու մէջ շատ անասաւ է, այսպէս ալ ի յառաջագունէ նոյնը կրնանք հասանալաներն մանաւանդ թէ ստոր կերպով բազմաձայններու նկատմամբ բռնէ: Վասն զի հատերէն ոչ միայն է, այլ նաեւ *g*, ոչ միայն է հայաւ նաեւ *d* ալ ունի, ինչպէս յայտնի է *Sa(n)gara* հատեան թագաւորական անունէն եւ *Melid-u* հատեան քաղաքի անունէն: Ասոր համար հարկ է որ ընդունինք, թէ, *g*. օր. *h*ի համար նշանը *g* ալ կը նշանակէ իր համար նշանը *d* ալ կը ցուցնէ. դարձեալ թէ, *g*. օր. այսինքն ձայնի մը համար գործածուած նշանը, զոր Յոյնք օ գրով կը յայտարարեն, թերեւս նաեւ օր. աղ. *d*ի համար գործածուէր. նմանապէս *h* (*h*)ի (*Hamat*) եւ *h*ի կամ *g*ի (*Kummuh-Kommagene*) համար գործածուած նշանը՝ գուցէ նման ձայններու համար գործածուէր: Բնականաբար նոյնը կ'արժէ վանկանշաններու եւ բառանշաններու համար, եթէ պատկերագրորէն գործածուէր: Ասկից է մեր *h*, *t*, եւս ստաւադարութիւնը: Հայերէնը մեր բառը լի աւ լի կը հաստատուի եւ նոյն իսկ կիպարցոյ վանկագիրը նման երեւոյթներ կ'ընծայէ:

Արպէս զի նորէն թերիմանցութիւններ չարդիւն յայտնի կերպով կը ծանուցանեմ, որ ցորդափ այլապէս չեմ բեր, յորդորելու բառ ընթերցումներս եւ մեկնութիւններս, զորոնք հայերէն բառապատճենն հետ կը կցեմ, առանց *h*այ եւ *t*այն օ գ զ ու եւս պարզապէս արձանագրութիւնն երէն կամ ուրիշ աղբիւրներէն քաղած առած եմ: Այն տեսակ անասանով բաներ ալ յառաջ բերած եմ՝ միայն թէ անասանովութեան աստիճանը ճանաչելի ընելով, — վասն զի անասանովին աւասանովին մէջ գծուարին է որոշ սահման մը գծել, գարձեալ օրովհետեւ իմ քննութիւններս այժմ այնչափ յաշուած են, որ ինչ ինչ յիշեցնէ անասանով բաներ ամբողջ արդիւնքով ապահովցած են: Վարք յառաջ բերած ընթերցումներս աւ մեկնութեանց հաստատութիւնները կը յարմարին *ZDMG*. Bd. 48, S. 285—352 u. S. 429—485; Maspero's Recueil de travaux Bd. 48, S. 111—120; WZKM. Bd. 10, S. 3—20; m. Hittitern und Armeniern; *ZDMG*. Bd. 53, S. 445—470 եւ պիտի գտնուի անգ ի Հատ. 57ի տետր. 2 եւ 3:

ՀՅՅԵԵ-ՀՅԿԵԿԵ ԲԵԿԵԿԵԵ

—) Գոյանէս

1. (Տէր, հատերէն *h*-ի-ի կը կոչուի. այսպէս կը կոչուի նաեւ հատեան աստուածոց հայրը *Sanda*. տեղ մը փոխանակ *Sanda*ի *De-sandus* կը կարգացուի (ու. իմ *Hittiter* und *Armenier*

էջ 89)։ Հայերէնի մէջ ո՛ր յառաջ՝ եկած է տէն եւ որ կամ այլէ, իսկ գլխի տէն եւ քնէ, հայերէնի մէջ գոյականի քով գրուած այս ու քն բառերը սեռի տարբերութիւնը ցուցնելու կը ծառայեն։ հայերէն սկզբնաւոր ա գիրը հնագոյն Գի տեղը կը բռնէ։

2. Հատերէն կ'ըստի 'Թագաւորին', *s'arid* եթէ *sárid* եւ *sárid* չէ։ *Փարօ* (Քսենոփոն Արշուն Ե. 4, 1) կամ *Σαρος Καίρανος* ալ կը կոչուէր։ կապագովական գրամբ վրայ եղած ծագի բառն ըստ Յուստինի եւ այլոց 'իշխանի, կամ 'Թագաւորի, համար բառ մը պիտի ըլլայ։ 'Թագաւոր, Նշանակող հատան մէջ հնչեալ գրութիւն (Hiéroglyphe) նախակախարար ծառ. մըն է (այսպէս Համառի մէջ ըստ իմ կաղապարներու։ հրատարակութեանց, նաեւ Messerschmidt ին հրատարակութեան մէջ անձնանշան է)։ (Հմտ. իմ Hittiter und Armenier էջ 89 ff.) Աղբիւրը *sarid* ան 'Թագաւոր, բառին հետ հայերէն ծառայ վերաբերութիւն մ'ունի՞ք։

3-Ա. *sárid* ան *dsario* ան բառին համարի մը կայ եւ երկի մարդ ցուցնող մէջ հնչեալ գրութիւն է գրուած ան *h'(a) + a*. Հայերէնի մէջ որչա՛ 'Թագաւոր' բռն է, իսկ այս աշուշտ հնագոյն 'արէն ծագած է։

5. *sárid* ան ուրիշ մէկ համարիւր ցոյց կու տայ կորացուած մասունքներով ձեռք է։ Հայերէնի մէջ բառն կը նշանակէ 1. 'կորացուած մասունքներով ձեռք, եւ 2 'տարապետ', 'բաւարար'։

6. Մարդկային գլուխը լու՛լ իբր վերջին բաղաձայնով վերջնաւոր ձայնաթիւք մ'ունի։ անասնոց գլուխները հատան գրութեան մէջ այն անասնոց կը յայտարարեն, որ յայտարարել կ'ուզուի։ հայերէնի մէջ մարդ նախնական **martost* յառաջ եկած է. մարդկային գլուխը իբր գովական անական կամ վերադի կը գործածուի, որ *ario* ան 'արի' անականին համագոր կամ հաւասար է (ա. վարը), եւ հայերէնին մէջ մարդ կը նշանակէ 'պատրաստ', իսկ 'մարդի' սրուն կը երկրորդական (sekundär) կրնայ ըլլալ, 'պատրաստող'։

7. Արձանագրութեանց ապէկ պատկանող *Hat-a* կ'անուանուի։ Հայ կրնայ **Hat(i)ost* ան ծագած ըլլալ։ Ասոր վրայ աւելցոր այն՝ որ գլխաւոր դէմք եւս՝ որուն որդիքը գէթ երեւց դերինը 'Թագաւոր կը կոչեն — *Hat-a* կ'ըստի եւ թէ Հայի Հայոց նախահայրն է և գիրը նուական մասնիկ է, Հմտ. արդեն իսկ *Σανδραχος* *Sanda* գլխաւոր գից հետ (ա. վարը)։

8. Ըստ էջ 181 վերը *p'(a)-p'(a)* (աւկ.) գլխաւոր գից մէկ տիրուած է, իսկ ալ գլխաւոր գիցուհին։ Այս բառերուն՝ իբր փաղաքական բառ, մեկնութեան գէժ հակառակութիւն չի կրնար յառնել, որոնց նշանակութիւնն է 'հայրիկ, յարաբերար' մայրիկ, = փութեական *Πατρι-* եւ հայկական Բաբի, որ Բաբ-ի և Բաբ-ոց անուանց մէջ կ'երևայ, Հմտ. Տէրի և Տէր-ոց, յորում Տէրին յառաջ եկած Տէր ան գլուխ մը կամ աստուածը իբր տէր կը ցուցնէ — եւ = կապագովական *Mar*։

9. *a'-a' + r* 'այր, որոշեալ գլխաւոր գից մէկ տիրուած է եւ շատ հաւանական է, որ *Hato-*ի տեղ *a'-a'* ալ գրուած ըլլայ, ինչպէս 'է', *hat* եւ *Hato* գրուած է։ Ասոր համար սխալ է *a'-a' + r*ի մէջ **hate(i)r* բառի մը (= հայկական հայր նախնական **patēr*էն) **hatro* սեռականը տեսնելը։ գլխաւոր գից մէկ արտայայտիչը, որ նաեւ 'իմ, բառին հետ կապուած կը գործածուի, ածոնով մը կը նշանակուի, Թերեւս այս պատճառաւոր հատան *hate(i)r* = 'հայր, բառին մէկ պատկերադրին է, Գարեհալ կ'արժէ միտ դնել, որ ածոնը երկու կողմանէ եղիպտոսցրենի կողքի հետ անձնակ յարաբերութեան մէջ կը տեսնուի եւ մէկ կողմանէ ալ *p'(a)-p'(a)*ի հետ ան 'հայրիկ'. նշոյպէս ի միտ առնելու է, որ ինչպէս այս բառը եւ *a'-a' + r*, այսպէս ալ նոստարում յայտարարուած 'բառը այն սակաւթիւ գրականներէն է, որ 'այր, մեջնական գրութեամբ կրնան որոշուիլ։ իսկ **hate(i)r*), **hatro*!) սեռականին հետ, եւ ախտի մէջ եղած ձայնական աննշանակ տարբերութեան նկատմամբ միտ դնել կու տանք, որ հայերէն հոս յառաջ եկած է **hator*ի վրայի *hatr* ան — այս ալ **hatro* ան յառաջ եկած է —, վասն զի աղբիւրն երէն չի կրնար *ur* (*ur*) ըլլալ — որով միտին հին 'աթրոց կրնար համապատասխանել։

10. Աստուածացի ճոր համար *m' + r* բառ մը *Ramsay* ան *Hogarth*ի հրատարակած օրինակին հակառակ *Fraktin* շունի, ինչպէս որ *Chantref* լուսնակարը կը ցուցնէ։ Գծաբանարար ապահով չի գիտցուի թէ արդեօք առիւծի արձանագրութեան մէջ աստուածոց տիկնոջ համար մէջ հնչեալ գրութեան մ'իտեւ գտնուած *m* եւ *r' + r* մէկ բառ կը կազմեն։ Եթէ մէկ բառ կազմեն, այն աստեւ այս բառը *matro* սեռական մ'է՛ յառաջ եկած *mate(i)r* ան = հայ. 'այր' նախնական **matēr*էն։

11. Եւ 12. 'Տղայ', 'որդի, եւ նմաները հատերէն կը կոչուին 1. *s'-a' + r*, 2. *s'-p'(a)*։ Հայերէն հոս կը նշանակէ 'որդի, եւ զառն 'սերմն, 'սերունդ։ Հոս ալ կրնայ փաղաքական եւ նուագական ո՛ր մասնիկն ըլլալ։ Հմտ. վերը Հայի, = ձայնաւորներէ վերջը հայերէնի մէջ կրնայ *p*, *p'h* եւ *v* գտնուիլ։

13. Հորթու գլուխը՝ որ հորթու տեղ կը բռնէ, տեղ մը ապահովութեամբ 'Թագաւորին' գլխաւոր գից հետ յարաբերութիւնը կը նշանակէ, իսկ տեղ մ'ալ կարելի է կամ լաւ եւս հաւանական է որ այս յարաբերութիւնը ցուցնէ։ Թագաւոր ինքզինքն ի մէջ այլոց 'սերմն, եւ 'գաւակ, կ'անուանէ աստուածոց անունը։ Արդ հայերէնի մէջ որի կը նշանակէ 'հորթ, եւ որի 'գաւակ, Ուստի կարելի է թէ որի գլուխը ան որթ կամ սոր մէկ հնագոյն հեւր = *ordi* կամ սոր ալ մէկ աւելի հնագոյն հեւր մերձարարացի *ortio*. Որդիի մէջ եղած էն հնագոյն էն կը ներկայացնէ։ Բաբելոնի արձանագրութեան մէջ հորթու գլխուն ետեւը գտնուած ինչ կրնայ այս բառն յայտարարել։

14. Շան անունը, շան գլուխը մը *s'* իբր առաջին եւ *n* իբր վերջին բաղաձայն ունի եւ տեղ մը կը նշանակէ *šuv* *šuvenss*ի մէջ, Հայերէն

